

Піщанська Вікторія Миколаївна,
кандидат культурології, доцент,
КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти»
victorya.ps@gmail.com

ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА ЯК ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ СПІЛЬНОСТІ

Мета роботи – дослідити феномен українського козацтва під кутом зору однієї з підсистем розвитку цивілізації – культурної – та критеріїв її рецепції. **Методологія дослідження** полягає у застосуванні аналітичного, компаративного та аксіологічного методів, а також у використанні історико-культурного та системного підходів теоретичної культурології у вивченні функціонування етнокультурних цінностей. **Наукова новизна** виявляється в аналізі чинників, що вплинули на формування козацької духовності й, зокрема, світоглядно-ментальної парадигмальності феномену козацтва в рамках української етнічної культури XVII–XVIII ст. **Висновки.** У результаті дослідження встановлено, що через синтези етнокультурних традицій і барокових інновацій, через світоглядно-релігійні, ментально-психологічні та духовно-естетичні взаємозв'язки козацька духовність трансформується в самосвідомості духовної культури у нову культурну парадигму, засновану на синкретичному поєднанні релігії та естетики. У статті зазначається, що українське козацтво в історії України залишило слід на лише як потужна військова, велика політична та значна суспільна сила, але надзвичайно цінним є його внесок у релігійну ідентифікацію української нації та у барокове оформлення духовної культури XVII–XVIII ст., світоглядні, релігійні та естетичні засади якої неможливо відокремити від української етнічної історії.

Ключові слова: українське козацтво, духовна культура, етнокультура, козацька духовність.

Пищанская Виктория Николаевна, кандидат культурологии, доцент, КЗВО «Днепроvская академия непрерывного образования»

Украинское казачество XVII–XVIII веков как этнокультурная общность

Цель работы – исследовать феномен украинского казачества с точки зрения одной из подсистем развития цивилизации – культурной – и критериев ее рецепции. **Методология исследования** заключается в применении аналитического, компаративного и аксиологического методов, а также в использовании историко-культурного и системного подходов теоретической культурологии в изучении функционирования этнокультурных ценностей. **Научная новизна** проявляется в анализе факторов, повлиявших на формирование казацкой духовности и, в частности, мировоззренческо-ментальной парадигмальности феномена казачества в рамках украинской этнической культуры XVII–XVIII вв. **Выводы.** В результате исследования установлено, что через синтезы этнокультурных традиций и барочных инноваций, через мировоззренческо-религиозные, ментально-психологические и духовно-эстетические взаимосвязи казацкая духовность трансформируется в самосознании духовной культуры в новую культурную парадигму, основанную на синкретическом сочетании религии и эстетики. В статье отмечается, что украинское казачество в истории Украины оставило след не только как мощная военная, большая политическая и значительная общественная сила, но чрезвычайно ценным является его вклад в религиозную идентификацию украинской нации и в барочное оформление духовной культуры XVII–XVIII вв., мировоззренческие, религиозные и эстетические принципы которой невозможно отделить от украинской этнической истории.

Ключевые слова: украинское казачество, духовная культура, этнокультура, казацкая духовность.

Pishchanska Victoriia, PhD in Culturology, Associate Professor, MIHE «Dniprovskaya Academy of Continuing Education»

Ukrainian Cossacks of the XVII-XVIII centuries as an ethnocultural community

The purpose of the article is to investigate the phenomenon of Ukrainian Cossacks from the angle of one of the subsystems of the development of civilization – cultural one – and the criteria of its reception. **The methodology of the research** is to apply analytical, comparative and axiological methods, as well as to use the systemic, historical and cultural approaches of theoretical cultural studies in the study of the functioning

of ethno-cultural values. **Scientific novelty is revealed** in the analysis of factors that influenced on the formation of the Cossack spirituality and, in particular, the ideological and mental paradigmatic of the phenomenon of the Cossacks within the framework of the Ukrainian ethnic culture of the XVII-XVIII centuries. **Conclusions.** The study found that through the synthesis of ethnocultural traditions and baroque innovations, through philosophical and religious, mental and psychological, spiritual and aesthetic interactions, Cossack spirituality is transforming in the self-awareness of spiritual culture into a new cultural paradigm based on a syncretic combination of religion and aesthetics. It is noted in the article that the Ukrainian Cossacks in the history of Ukraine have left a mark not only as a powerful military, a great political and significant social force, but also extremely valuable is its contribution to the religious identification of the Ukrainian nation and in the baroque design of the spiritual culture of the XVII-XVIII centuries, the ideological, the religious and aesthetic principles of which cannot be separated from the Ukrainian ethnic history.

Key words: Ukrainian Cossacks, spiritual culture, ethnocultural, Cossack spirituality.

Актуальність теми дослідження. Період XVII–XVIII ст. в історії України культури можна впевнено назвати одним із найбільш визначальних. Всеосяжному духовному поступу, що стрімко відбувався в усіх сферах соціального та культурного життя у досліджуваний час на українських теренах, сприяв не лише величезний вплив європейського бароко в усіх його культурних проявах та мистецьких сферах. Значна дієва роль у формуванні соціокультурного становища України XVII–XVIII ст. належала особливому демографічному і культурно-політичному феномену – українському козацтву.

Покажемо є той факт, що саме українське козацтво визнані дослідники історії національної культури та державності України, називають ідеалом, тобто взірцем української нації, зазначаючи, що «козак – ідеал, український архетип чоловіка» [5, 185]. Саме тому вважаємо, що культуру України XVII–XVIII ст. необхідно розглядати у тісному взаємозв'язку її етнічних засад, політичної історії, традиційних вірувань, християнської релігії, художньої культури, а, головне, впливу на хід української культурної історії головної діючої особи барокової доби – українського козацтва.

Аналіз досліджень і публікацій. Аналіз наукової проблематики культури українського козацтва свідчить про наявність численної кількості досліджень, присвячених теоретико-методологічним питанням козацької історії: від ґенези та еволюції українського козацтва, ціннісних орієнтацій та цивілізаційної типології до правових, етнонаціональних і етнокультурних аспектів козацького феномену та його сприйняття у вітчизняному й західноєвропейському науковому світі (П. Богуш, С. Кримський, М. Козловець, А. Колодний, С. Леп'явко, І. Лиман, С. Литвин, В. Личковах, Ю. Мицик, І. Павленко, С. Плохій, М. Попович, В. Німчук, О. Путро, І. Стороженко, Я. Стратій, І. Федь, Д. Чижевський, В. Шейко та ін.). Разом з тим слід зазначити, що вивчення феномену українського козацтва суттєво ускладнюється наявною фрагментарністю джерельної бази. Крім того, опрацювання проблеми вимагає нового прочитання й осмислення існуючих джерел під кутом зору однієї з підсистем розвитку цивілізації – культурної – та критеріїв її рецепції, що є метою дослідження.

Виклад основного матеріалу. Відомий український письменник-культуролог, дослідник київської старовини, знавець давніх українських традицій А. Макаров констатує, що «той, кого називають козаком, не обов'язково військова людина» [5, 187]. Як засвідчує автор, козак повинен бути насамперед «справжнім чоловіком», називаючи характерними такі його риси, як мужність, освіченість, розум і високе почуття власної гідності та вказує на готовність українського козацтва служити високій ідеї [5, 187]. А. Макаров, співставляючи українське козацтво з лицарством, трактує образ козака як ідеал і вважає його українським архетипом чоловіка. В окресленому дослідником ідеалі чоловіка, на його думку, «відбилася вся українська історія, а особливо історія XVII століття з його прагненням до освіти, миру, людяності – і водночас з безконечними війнами, безконечними смертями в ім'я віри і свободи» [5, 187].

Варто цілком погодитися із твердженнями цього видатного дослідника української давнини. Проте слід зазначити, якщо вибудовування послідовної причинно-наслідкової лінії розвитку культури українського козацтва на рівні описовості з опорою на потенції історичної науки є достатньо зрозумілими, то питання емпіричних досліджень культурної підсистеми розвитку цивілізації, а саме її духовних форм, без яких неможливо вийти на культурологічне осмислення даної проблеми, залишається відкритим. Одночасно з тим й інші підсистеми, а саме політична, економічна та біосоціальна, у випадку дослідження феноменальності українського козацтва мають не менш важливе значення.

Зокрема, неможливо відокремити політичну підсистему, відзначену чітко інституціалізованими системно-правовими взаємовідносинами у козацькому середовищі, що характеризуються певним зверненням до глибинних етнічних традицій і звичаїв та жорсткою лінією у дотриманні православного віросповідання. При тім саме пріоритетність етнокультурного та релігійного факторів диктували світоглядну домінують співвідношення національного, соціального й сакрального чинників. Чітка самоорганізація, основою якої в українській козацькій державі було гетьманство за відсутності будь-якого автократичного правління, трактованого як соціальна цінність, завжди було стрижнем політичної боротьби, що певним чином вплинула на формування духовності українського козацтва як вільного й одночасно дисциплінованого соціуму.

Що стосується економічної підсистеми, визначеної матеріальною культурою побуту, господарською культурою та способом виробництва, то завдяки її функціонуванню відбувалося задоволення різних життєвих потреб на Запорожжі, головними з яких тут були їжа, одяг, житло, комунікаційна система, освоєння земель, будівництво, ремісництво, грошовий обмін, система планування та регулювання економіки й ін.

Не менш значущою є біосоціальна підсистема козацького середовища, в якому відповідно до загальних закономірностей людської сутнісної природи одночасно існують та перебувають у стані діалектичної єдності як духовно-соціальна, так і тілесно-біологічна сторони. Дана підсистема, основними рівнем якої є структурний, функціональний, психічний, свідомий й поведінково-діяльний, у середовищі українського козацтва зумовлена ґендером, сімейним станом, шлюбними зв'язками і родинними стосунками, статевовіковими відносинами тощо. На особливу увагу заслуговують актуалізовані як складові біосоціальної підсистеми питання козацьких поселень, житла, одягу, їжі, здоров'я, відпочинку та розваг й особливо проблеми захисту від загроз як природних, так і соціальних.

Саме цивілізаційне поєднання політичної, економічної та біосоціальної підсистем козацького соціуму, посилене провідними засадами православної віри та пронизане своєрідною козацькою естетикою, сприяло утворенню особливої *духовної культури* українського козацтва. Саме унікальна взаємодія, культуротворчий синкретизм названих чинників стали поштовхом до виникнення феномену носія української національної культури – українського козака як «неповторного для всього слов'янського типу людини» [5, 185]. До народження цього унікального етнокультурного феномену, за словами А. Макарова, мали причетність найрізноманітніші верстви українського народу й, як доводить відомий дослідник української барокової культури, «не було жодної, яка б не вклала в нього частинку своєї душі і розуму» [5, 185].

Непересічні особливості «козацької душі» та її унікальності в історико-культурних процесах, що відбувалися в Україні у XVII–XVIII ст., тобто відмінності козацької духовності, вбачали ще сучасники козаків – митці барокової доби. Досліджуючи художні вияви бароко, А. Макаров визнає, що, незважаючи на неабияку перевагу, надану вояцьким рисам козацької вдачі, з одного боку, здається, складність козацької душі є мало поміченою митцями далекого XVII ст. Але все ж таки у деяких

випадках вони, як стверджує вчений, «випереджаючи пізніших поетів-романтиків, цілком свідомо поетизували складність духовного світу козака» [5, 86].

Про неординарність козацького душевного світу, заснованого на невичерпному підґрунті української етнокультури у поєднанні із особливими традиціями вольностей запорозьких, писав П. Куліш у «Чорній раді»: «Може, тим, що Запорожжє спокон віку було серцем українським, що на Запорожжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні до посліду дней не замовкали, і було те Запорожжє, як у горні іскра: який хоч, такий і розідми з неї вогонь...» [2, 51]. Показовим є те, що відомий діяч і дослідник української культурної душі на перший план висуває саме естетичні ознаки запорозької духовної культури й саме дотриманням запорожцями споконвічних українських етнотрадицій обґрунтовує прихильність усіх верств населення до козацтва.

Й іншими дослідниками українського козацтва чимало уваги було приділено особливостям запорозької духовності. Наприкінці XIX – початку XX ст. у науковий обіг навіть увійшло поняття «козацька душа», над загадкою котрої роздумувало багато відомих особистостей. «Тут, – писав Д. Яворницький про Січ, – було своєрідне молодецтво й особливий, епікурейський погляд на життя людини котра даремно обтяжує себе працею і турботами, не розуміючи справжнього сенсу життя – існувати для веселощів і радості. Однак, дивлячись на життя з точки зору веселого й дозвільного спостерігача, запорожець знав і похмурі думи, як і в кожній руської людини, завжди зауважувалася якась двоїстість: то він дуже веселий, жартівливий і цікавий, то дуже сумний, мовчазний, похмурий і неприступний ...» [8, 180].

Пізніше у цій зазначеній Д. Яворницьким ментальній «двоїстості» А. Макаров убачав філософсько-естетичну підоснову зображення козаків на «парсунах». Він відзначив, що навіть на портретах XVII–XVIII ст. красиві і сильні постаті козацьких ватажків інколи зовсім не схожі на тих бувалих, відчайдушних вояків, якими вони у більшості випадків і були насправді. Живописні зображення гетьманів та полковників нагадують А. Макарову скоріше філософів і поетів, а тому й дають підстави нащадкам говорити про переваги серед запорозького козацтва розуму над відчайдушністю, мудрості над звитягою, переконань над зневір'ям, що визначають перспективи окреслення винятковості козацької духовності.

Особливу роль в унікальному козацькому устрої відігравала віра та церква, яка протягом століть була чи не єдиним засобом духовного єднання народу й опорою етнопонаціональної культури. У формуванні духовності українського козацтва першорядними були сакральні цінності православної релігії та народного «святотішення», при тім у козацькій духовній культурі повною мірою розкрилися естетичні виміри буття українців, зокрема самобутні засади козацького братства, які інколи не вписувалися у культурні канони епохи Бароко.

Однією з таких своєрідних світоглядно-культурних засад є доведений деякими істориками (В. Балушок) факт «належності Запорожжя до світу «антикультури», зокрема в системі пізньосередньовічно-ранньомодерної картини світу» [1, 18]. Разом з тим специфіка козацького соціуму, цивілізаційні умови життя, культурні традиції та звички запорожців виявились колосальним поштовхом для нововведень в усіх сферах їхньої життєдіяльності. Академік М. Попович, спираючись на теорію сміхової культури, сформульованої на матеріалах пізнього середньовіччя М. Бахтінім, пояснює і специфічно барокове для українського козацтва «поєднання «горнього» з «низьким», відчайдушно-веселого з жорстоким і страшним, характерне особливо для Січі, проте, хоч і меншою мірою, і для козацтва загалом» [6, 163].

Відтак, посилаючись на історичні джерела XVI – першої половини XVII ст., В. Балушок констатує сприйняття жителями «цивілізованих» країв не лише запорожців, а й усіх козаків – мешканців України-Кордону – «тією чи іншою мірою прилученими до невпорядкованого, несоціального світу» [1, 18]. Дослідник стверджує, що самі козаки згідно з тодішніми уявленнями про світ, живучи в «антисвіті» «українного» прикордоння, мусили поводитися й дійсно поводитися відповідним чином [1, 18].

Такий «свавільний» спосіб життя, «антиповедінка», яку приписують запорожцям і взагалі козакам, певним чином позначилася на особливостях духовної культури українського козацтва та, зокрема, на автентичних художніх рисах козацького мистецтва, складаючи характерні етнокультурні параметри саме «козацького бароко».

Джерела і чинники, що впливають на формування етнічної культури, переважно характеризуються природними, історичними, ментальними, психологічними, мовними та світоглядними особливостями етно- і культуроґенезу. Значення природного середовища у формуванні етнокультури окреслено В. Личковахом, котрий наголошує, що воно «дійсно є тим джерелом культуроґенезу, який обумовлює способи трудової діяльності, побуту, види житла, одягу і харчування» [3, 10], одночасно застерігаючи від перебільшення значення «географічного детермінізму» в розумінні ґенези етнокультури.

Як стверджує відомий етнолог Г. Лозко, поняття «етнічного коріння», де вже є наявною «модель його набуття та втрати» [4, 77], розкривається саме у фольклорних формах. Українська дослідниця етнокультури, наводячи народну приказку – «Там, де є коріння, там виросте й гілля», – вважає, що автохтонна міфологема «коріння роду» змодельована в українському рушникові з Деревом Життя, а поняття «корінний етнос» пов'язане насамперед з корінням, яке знаходиться в землі [4, 77].

Вибудовуючи концепцію «етнокоріння», Г. Лозко бере за основу модель англійського етнолога Гаральда Абрамсона, розроблену ним у 70-х роках ХІХ століття стосовно «придбання та втрати етнічного коріння». Г. Абрамсон пропонує вирізнити такі типи демографічних явищ в етнокультурній трансформації: 1) придбання етнічного коріння: традиціоналісти, які природно інтегровані в дану етнічну групу, ті, що зазвичай мають власне етнічне коріння; 2) пришельці-неофіти – особи, які нещодавно включені в етнічну спільноту, але не мають етнічних зв'язків і успадкованого етнічного коріння; 3) етнічні вигнанці – ті, які в чужому етносередовищі пропагують і зберігають власні етнічні цінності; 4) тип «євнуха», який позбавлений етнічної пам'яті й не увійшов до якоїсь певної етносоціальної та етнокультурної спільноти [4, 77-78]. Г. Лозко вважає, що ці типи «етнічного коріння», виокремлені Гаральдом Абрамсоном, існують як серед індивідів, так і серед держав. Тому, на думку дослідниці, цю модель можна використати під час аналізу будь-яких етнокультурних, етносоціальних, етноекономічних, етнополітичних явищ [4, 78].

Чи є характерними дані типи для козацької етноспільноти? Вивчення фольклорних традицій українського козацтва надає можливість довести, що духовне життя козацької спільноти є найважливішим показником для пізнання походження його етнокультури, тобто традиційної сфери цінностей та ідеалів. Протягом століть виникали і примножувалися народні звичаї та традиції, формувалися й передавалися з покоління в покоління самобутні морально-естетичні ідеали та цінності, поступово утворювалася етнонаціональна культура українського народу, яка є стрижневою складовою і складає контекст духовної культури українського козацтва.

Очевидно, що виокремлені Гаральдом Абрамсоном типи демографічних явищ цілком постають з конкретних фактів козацького буття. Можна хоча б звернутися до свідчень, занотованих Д. Яворницьким. Знавець українського козацтва, посилаючись на А. Скальковського, Пантелеймона Куліша, Якова Собеського, свідчення колишніх козаків, називає обов'язкові умови, що стосувалися усякого, «кто бы он ни был, откуда бы и когда бы не пришел в Запорожье», для вільного доступу в Січ. У даному випадку спостерігаємо збіг з типом включення так званої групи «пришельців-неофітів» у козацьку спільноту, коли відбувається переривання попередніх етнічних зв'язків, втрата успадкованого етнічного коріння та набуття нових соціокультурних ознак.

Серед головних умов вступу до козацького братства висувались такі: бути вільним і неодруженим, говорити малоросійською мовою, сповідувати православну віру і пройти певну науку й випробування [7, 145]. Окрім того, вимагалось, щоб той,

хто вступив до Січі, забув свою етнічну мову і говорив козацькою, тобто малоросійською мовою, притім Д. Яворницький відзначає, що остання умова ніколи і ніким не порушувалася [7, 146]. Однією із головних умов, зауважує історик, було неодмінне зобов'язання сповідувати православну віру та за умови належності до інших віросповідань прийняти православ'я [7, 146].

Безперечно, що в історії козацької культури були наявними й інші демографічні типи, виокремленні Гаральдом Абрамсоном, як-то образи «етнічних вигнанців», прямо протилежні «пришельцям-неофітам». Існування опосередкованого впливу «чужих» етнічних цінностей у козацькому етнокультурному середовищі наочно простежується у фольклорному мистецтві, хоча б, приміром, у його виразних східних мотивах. Такий вплив є найбільш показовим, його можна довести на прикладі широко розповсюдженого в українській культурі XVII–XVIII ст. типологізованого образу козака Мамає. Менш виразним є тип «євнуха», що прямо протилежний постаті «етнічного вигнанця», який фактично не мав реального впливу на формування етнокультурних особливостей козацтва.

Отже, є очевидним, що в духовній культурі українського козацтва репрезентуються різні виміри соціально-історичного ґендерного буття українців, зокрема позначаються соборні засади козацького братства, закарбовуються релігійні основи православ'я. Провідним чинником у її формуванні є життєвий досвід існування етносу, заснований як на чоловічому, так і на жіночому ментальному і ґендерному началах.

Висловимо також положення, що історичний і соціокультурний феномен українського козацтва повністю узгоджується з естетичним досвідом того часу – тезаурусом і кодом барокової культури. Разом з тим наявний історико-ґенетичний зв'язок, заснований на традиційних засадах етнічної культури, в синтезі з культурно-мистецькими впливами барокової доби та усе проникненням християнської віри в усі культурні сфери, козацька духовна культура не тільки «прилаштовується» до пануючих моделей культури кінця XVII – початку XVIII ст., а й створює нові її форми.

Наукова новизна роботи полягає в аналізі процесу формування козацької духовності й, зокрема, світоглядно-ментальної парадигмальності феномену козацтва в рамках української етнічної культури XVII–XVIII ст.

Висновок. Через синтези етнокультурних традицій і барокових інновацій, через світоглядно-релігійні, ментально-психологічні та духовно-естетичні взаємозв'язки козацька духовність трансформується в самосвідомості духовної культури у нову культурну парадигму, засновану на синкретичному поєднанні релігії та естетики. Українське козацтво в історії України залишило слід не лише як потужна військова, велика політична та значна суспільна сила, але украй важливо підкреслити, що надзвичайно цінним є його внесок у релігійну ідентифікацію української нації та у барокове оформлення духовної культури XVII–XVIII ст., світоглядні, релігійні та естетичні засади якої неможливо відокремити від української етнічної історії.

Література

1. Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. Т. 2 / ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.) [та ін.]. 2-ге вид. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 724 с.
2. Куліш П. О. Чорна рада : хроніка 1663 року та оповідання : для ст. шк. віку / П. О. Куліш ; упоряд. та приміт. М. Л. Гончарука; передм. М. Я. Олійника. Київ : Веселка, 1990. 256 с.
3. Личкова В. А. Філософія етнокультури: Теоретико-методологічні та естетичні аспекти історії української культури. Київ : Вид. ПАРАПАН, 2011. 196 с.
4. Лозко Г. С. Етнодержавство. Філософсько-теоретичний вимір : курс лекцій Київ : Мандрівець, 2012. 384 с.
5. Макаров А. М. Світло українського бароко. Київ : Мистецтво, 1994. – 288 с.
6. Попович М. В. Нариси з історії культури України / 2-е вид., випр. Київ : АртЕк, 2001. 727 с.

7. Яворницький Д. І. Вступна лекція про значення українського козацтва, прочитана студентам Московського університету 5 жовтня 1901 р. / Д. І. Яворницький ; підгот. до друку І. М. Гапусенко. *Український історичний журнал*. 1968. № 7. С. 118-127.

8. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. Т. 1 / Д. І. Яворницький. – Львів : Світ, 1990. – 319 с.

References

1. Smolij, V.A. (Eds.). (2011). History of the Ukrainian Cossacks: essays. Vol. 2. Kyiv: View. House «Kyiv-Mohyla Academy» [in Ukrainian].

2. Kulish, P.O. (1990). Chorna Rada: Chronicle of 1663 and stories. Kyiv: Vecelka [in Ukrainian].

3. Lychkovah, V.A. (2011). Philosophy ethnic culture. Theoretical and methodological and aesthetic aspects of the history of Ukrainian culture. Kyiv: PARAPAN [in Ukrainian].

4. Lozko, G.S. (2012). Etnoderzhavstvo. Philosophical and theoretical dimension. Ternopil: Mandrivets [in Ukrainian].

5. Makarov, A.M. (1994). The Light of the Ukrainian Baroque. Kyiv: Musteztvo [in Ukrainian].

6. Popovich, M.V. (2001). Essays on the history of Ukrainian culture. Kyiv: Artek [in Ukrainian].

7. Yavornytsky, D.I. (1968). An introductory lecture on the significance of the Ukrainian Cossacks, read to the students of the Moscow University on October 5, 1901. I. M. Gapusenko (Ed.). *Ukrainian Historical journal*, 7, 118-127 [in Ukrainian].

8. Yavornytsky, D.I. (1990). Zaporozhye Cossacks history (Vols. 1). Lviv: Svit [in Ukrainian].